

ԱՐՑԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԵՎ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ԱՐՏԱՅՈՒՆՈՒՄԸ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Վ.Ռ.Բալայան

1920թ. մայիսին խորհրդային կարգեր հաստատվեցին Լեռնային Ղարաբաղում: Խորհրդային Ռուսաստանի ղեկավարները, համաշխարհային հեղափոխության մոլուցքով տարված, հաշվի առնելով Թուրքիայի և նրա խնամակալության տակ գտնվող Ադրբեջանի շահերը, 1921թ. հուլիսի 5-ին Լեռնային Ղարաբաղը բռնակցեցին խորհրդային Ադրբեջանին: Հաշվի առնելով Լեռնային Ղարաբաղի հայության դժգոհությունները, 1923թ. Լեռնային Ղարաբաղին տրվեց ինքնավար մարզի կարգավիճակ, բայց նրանից կտրվեց ամբողջ իրաւաստիւն Արցախը: Չնայած բռնություններին, տասնամյակներ շարունակ արցախահայությունը պայքարեց մայր Հայաստանին վերամիավորվելու համար: Այդ ամենով հանդերձ, արցախահայությունը շարունակեց ապրել իր պաշտնական հողում և զարգացնել տնտեսությունն ու մշակույթը:

Արցախ-Ղարաբաղի այդ ժամանակաշրջանի պատմության ուսումնասիրումը և երևույթներին ընդհանուր ու ճիշտ գնահատական տալը ունեն գիտական, քաղաքական կարևոր նշանակություն: Այդ ժամանակաշրջանի Արցախի մասին տպագրվել են ուսումնասիրություններ, պաշտպանվել գիտական թեզեր, հրատարակվել վիճակագրական-փաստագրական ժողովածուներ, մասնագիտական գրքեր ու գրքույկներ:

Արցախում ստեղծված տնտեսական ընդհանուր վիճակը ներկայացրել են մի շարք հեղինակներ¹: Լեռնային Ղարաբաղի խորհրդային ժամանակաշրջանի պատմության վերաբերյալ փաստական հարուստ տվյալներ են պարունակում ԼՂՀ մարզային վիճակագրական վարչության, ինչպես նաև Ադրբեջանում տպագրված նույնօրինակ ժողովածուներ²:

Լեռնային Ղարաբաղի մշակութային, տնտեսական և քաղաքական կյանքին են անդրադարձել Ս. Ավագյանը, Հ. Գրիգորյանը, Գ. Հարությունյանը, Հ. Աբրահամյանը և պետական, մշակութային գործիչներ³:

¹ Դ. Կոչարյան. Нагорный Карабах. Баку. 1925. Սեյրան Գ., Ղարաբաղի տնտեսական կյանքը և նրա հեռանկարները, Թիֆլիս, 1928, Ա. Ստաբեյան, Շերամապահությունը Լեռնային Ղարաբաղի ավտոնոմ մարզում, Ստեփանակերտ, 1939, Ա. Ջաքարյան, Լեռնային Ղարաբաղի մետաքսարդյունաբերությունը, Բաքու, 1970, Ս. Բարսե, Լեռնային Ղարաբաղ, Բաքու, 1963, Գ. Դովհաննիսյան, Լեռնյան կոոպերացիայի պլանի հաղթանակը Լեռնային Ղարաբաղի ավտոնոմ մարզում, Բաքու, 1958, Դետամնաց ագրարային զավախից՝ առաջավոր սոցիալիստական մարզ, Բաքու, 1963, Սովետական իշխանության հաստատումը Լեռնային Ղարաբաղում, Երևան, 1971:

² Достижения Советского Нагорного Карабаха за 40 лет в цифрах, Степанакерт, 1963, Нагорный Карабах за годы Советской власти, Степанакерт, 1969, Делегату XXVI конференции Армянско-Карабахской областной организации КП Азербайджана, Степанакерт, 1974, Достижения Нагорного Карабаха в девятой пятилетке, Степанакерт, 1976, Азербайджан в цифрах: краткий статистический сборник, Баку, 1964, Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1984 г.: Статистический сборник, Баку, 1985, Азербайджанская ССР. Документы и материалы, Баку, 1989.

³ Ս. Ավագյան, Սովետական Ղարաբաղի մամուլը, Բաքու, 1962, Զ. Գրիգորյան, Գ. Դարությունյան, Արցախի դպրոցը հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը, Երևան, 2005, Զ. Աբրահամյան, Մարտնչող Արցախը/1923-1985/, գիրք Բ, Երևան, 2005, Սովետական Լեռնային Ղարաբաղ, Բաքու, 1983, Եդրայրական ընտանիքում, Բաքու, 1973, Ս. խաչատրյան, Վաստակած պատիվ, Ստեփանակերտ, 2002, Ս. Աղայան, «Կոմունիզմ» կոլտնտեսությունը, Երևան, 1973, Զ. Դարությունյան, Ոգու լուսեղեն գաղտնիքներ, Երևան, 2003, Թ. Դարությունյան, Ժողովրդական ուսուցիչ, Երևան, 2001, Ա. Դանիելյան, Դարազատ օջախ, Երևան, 1993, Ն. Մարումյան, Քաղաքական և մշակութային իրավիճակը ԼՂԻՍ-ում 1960-80-ական թթ., Ստեփանակերտ, 2001, Ս. Մադուխան. Нагорный Карабах. Москва, 1930, Дневники, 1917-1923, Ленинград, 1932, Շ. Ակրտչյան, Արցախյան գրադուներ, Երևան, 2001, Լեռնային Ղարաբաղ, Ադրբեջանի իրականացրած ցեղասպանության անատոմիան, Երևան, 2003, Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզ, Բաքու, 1970:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմում ֆաշիզմի դեմ տարած հաղթանակում տավանդն է ունեցել նաև արցախահայությունը: Փոքրիկ երկրամասը տվել է մի շարք մարշալներ, ծովակալներ, գեներալներ, Խորհրդային միության հերոսներ: Այդ թեմային նվանդարժարժեք է մի շարք հեղինակներ¹:

Եթե Խորհրդային շրջանի հայ հեղինակները իրենց ուսումնասիրություններում համապատասխանեցրել են կոմունիստական գաղափարախոսության սկզբունքներին, ապա նշված ժամանակաշրջանում սփյուռքահայ հեղինակներին՝ Արտաշես Արեղյանին², Ռուբենին³ և այլոց հաջողվել է քննության առնել ազգային քաղաքականության կարևոր խնդիրները, որի արդյունքում ռոմանտիզմով էին արցախահայության իրավունքները:

1985 թվականից հետո գորբաչովյան «վերակառուցման» քաղաքականությունը Լեռնային Ղարաբաղի հայությանը հնարավորություն ընձեռեց հանդես գալու ու ռոմանտիզմով իրավունքները պաշտպանելու և ԼՂԻՄ-ը Հայկական ԽՍՀ-ի հեղինակված իրավունքները պահանջով: Սակայն Ադրբեյջանի իշխանությունները ԽՍՀՄ-ի ղեկավարության աջակցությամբ փորձեցին բխրոտ ուժի միջոցով ճնշել ժողովրդավար շարժումը:

ԼՂԻՄ ազգաբնակչությունը, օգտվելով ԽՍՀՄ սահմանադրության ընձեռած հնարավորությունից, 1991թ. սեպտեմբերի 2-ին հռչակեց իր անկախությունը: Ինչպե՞ս ամրապնդել ընդունվեց նախկին Խորհրդային Ադրբեյջանի սուբյեկտներից մեկի՝ բուն Ադրբեյջանի կողմից և փորձ արվեց գինական ուժով հարևան երկրի տարածքները բռնագրավման ճանապարհով, ԼՂՀ աշտրիգն քնակչության՝ հայության ներքին միջոցով հասնել իր հավակնոտ նպատակներին: Արցախահայության ազատագրական հայրենակառու պատերազմը, որը տևեց 1991-94թթ., ավարտվեց Ադրբեյջանի պարտությամբ:

Արցախահայությունը ծննդատուն է լինում իր նորոգյա պետականության կենտրոնական գործին, միաժամանակ փորձում ինտեգրվել միջազգային հանրությանը:

Արցախյան շարժման առաջին շրջանի (1988-1991թթ.) վերաբերյալ հրատարակվել են բազմաթիվ աշխատություններ, հոդվածներ, գրքեր, նորագրություններ, օրագրություններ, վիճակագրական և փաստագրական ժողովածուներ, գիրք-հուշամատյաններ տարբերություններ⁴:

Այս աշխատությունների մասը գրվել է դեպքերի թարմ տպավորությունների ազդեցության տակ և որոշ դեպքերում բացակայում են խոր, բազմակողմանի վերլուծություններ:

¹ Ս.Կարապետյան, Լեռնային Ղարաբաղի քաղաքի զավակները, Բաքու, 1969, Փ.Շահրամանյան, Լեռնային Ղարաբաղի կոմերտական կազմակերպությունը Սովետական Միության Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին /1941-1945թթ./, Ստեփանակերտ, 1958, Բ.Բաբայան, Արցախի կինը պատմության մեջ, Ստեփանակերտ, 1998:

² Ա.Արեղյան, Հայ-ադրբեյջանական հարաբերությունները (ազգային քաղաքականության խնդիրներ), «Հայրենիք» ամսագիր, N11, 1929, Ազատ, անկախ և միացյալ Հայաստան (ազգային քաղաքականության խնդիրներ) «Հայրենիք» ամսագիր, N10, 1927:

³ Ռուբեն, Հայաստան և Ադրբեյջան, «Հայրենիք» ամսագիր, հունիս, 1927:

⁴ Վ.Թովմասյան, Վ.Արաքսյան, Յու.Ներսիսյան, Ղարաբաղյան հարց, Ստեփանակերտ, 1991. Нагорный Карабах: весна - осень 1990. Документы и материалы, Ереван, 1990. Азербайджанская аргументация в ее опровержение, Ереван, 1989. Нагорный Карабах и вокруг него. Глазами независимых наблюдателей, Ереван, 1991. Нагорный Карабах. Историческая справка, Ереван, 1988. В.Арутюнян, События в Нагорном Карабахе, ч. 1-6, Ереван, 1990-1997, 2. Բալայան, Դժոխք ու դրախտ, Երևան, 1995, Բժիշկ Սարգսյանը և նրա «Պատերազմի հետը երկար է մնում», Երևան, 1999, Բ. Կարապետյան, ԵՎ նրա շուրջ, Երևան, 1990, Անդրուխտ արցախյան ռդիսականը, Երևան, 1994, Բ.Ուլուբաբյան, Արցախյան գոյապայքարը, Երևան, 1994, Արցախյան գոյապայքարի տարեգրությունը, Երևան, 1997, Բ. Գրիգորյան, Армения 1988-1989, Ереван, 1999, Գ.Авакян, Нагорный Карабах, отсвет фальсификаторам, Ереван, 1991, Վ.Խոջաբեկյան, Արցախի փորձության ժամին, Երևան, 1991, Ռ. Ազիզբեկյան, Հայաստանը վերակառուցումից մինչև անկախություն, Համառոտ ակնարկ, Երևան, 1992, Կ. Դադիանյան, Հյուսիսային Արցախ, գոյության պայքար, գիրք Բ, Երևան, 1993, Հ. Արախանյան, Արցախյան գոյապայքար, Երևան, 1991, Երբ հայրենիքը վտանգի մեջ է, Երևան, 1997, ճակատագրի ընդառաջ, Երևան, 2001, Ա.Արսլանյան, Արցախյան գոյապայքարը (1885-1992թթ.), Երևան, 2004, Շ.Արստամյան, Правда о Нагорном Карабахе, Ереван, 1999, Ա.Հակոբջանյան, Արցախյան ազատամարտի ակունքների մոտ, Երևան, 2001, Լ.Ակրոյան, Արցախ - Ղարաբաղը իր անցյալով և ներկայով, Արեւք, 1988, И.Бабанов, К.Воеводский, Карабахский кризис, СПб., 1992, А.Сахаров, О Нагорном Карабахе, Ереван, 1996, С.Зоян, Нагорный Карабах: проблема и конфликт, Ереван, 2002, Գ. Գրիգորյան, Ղարաբաղյան օրագիր (1988-1992թթ.), Երևան, 2005, Ա.Պետրոսյան, Արթուր Ակրոյան, Երևան, 2004:

Լեւոնային Ղարաբաղի և հարակից շրջանների հայության նկատմամբ Ադրբեջանի ղեկավարության նախապես ծրագրված ու իրագործված գեղասպանության և բռնագաղթին են նվիրված մի շարք հրապարակումներ¹:

1991-1994թթ. ռազմական գործողությունները, պաշտպանության բանակի կազմավորման և մարտական ուղու և պատերազմի առաջին դրվագներ ներկայացրել են մի շարք հեղինակներ²:

«Նախկին Կարաբաղյան ռազմական ուսումնասիրություն է «Ղարաբաղյան պատերազմական պատերազմը 1988-1994թթ.» հանրագիտարանը (Եր., 2004), որտեղ ոչ միայն տրված են արցախյան հերոսամարտի մասնակիցների և հատկապես զոհվածների կենսագրականներ, այլև ռազմական գործողությունների ընդհանուր նկարագիրը: Առանձին ներկայացված է բժիշկների, արվեստագետների, գրողների և այլ ոլորտների մասնագետների մասնակցությունը արցախյան ազատամարտին: Յվազմ, հանրագիտարանից դուրս է մնացել մի շարք նշանավոր և արժանավոր մարդկանց կենսագրությունները:

Արցախյան հարցի միջազգայնագիտական միջազգային հարաբերությունների ոլորտում դրա քննարկումների մասին նույնպես գրվել են մի շարք աշխատություններ³:

¹ С. Чобакян, Государственно организованный терроризм. Геноцид армян 1988-1991 гг., Ереван, 1992, Ի. Սովետովա, Ա. Դովանյան, Բաքվի քաղաքը, Երևան, 1992, Լ. Սելիք Շահնազարյան, Ադրբեջանի ռազմական հանցագործությունները Լեւոնային Ղարաբաղի Զանապետության խաղաղ բնակչության դեմ, Երևան, 1988, Кокс Керолайн, Аубнер Джон, Этническая чистка продолжается, Война в Нагорном Карабахе, Ереван, 1998, А. Мелик-Шахназарян, Гандзак. Неутраченный мир (воспоминания очевидца), Степанакерт, 1996, Г. Улубабян, С. Золян, А. Аршалян, Сумгаит... Геноцид... Гласность, Ереван, 1989, С. Вермишева, Депортация населения армянских сел НКАО и прилегающих районов: апрель-июнь 1991 года, Ереван, 1995, Заключение комитета верховного совета РСФСР по правам человека по итогам слушаний, посвященных конфликтам в ряде районов Азербайджанской республики и республики Армения (конец апреля- май 1991 года), Ереван, 1992, Геноцид армян в Азербайджане, Степанакерт, 1998, Анексия и депортация, Степанакерт, 1998, Дневник судебного процесса о преступлениях против армянского населения Сумгаита, Степанакерт, 1998:

² Ա. Պարսրյան, Գոյամարտ, (ԼՂՊ պաշտպանության բանակի մարտական ուղու պատմության համառոտ ուղեցույց), Ստեփանակերտ, 1998, Ղարաբաղյան պատերազմ, Երևան, 2001, Գեներալ Իվանյան, Երևան, 2005, Ռ. Պետրոսյան, Արցախ, պատերազմ, զինադադար, Երևան, 2001, С. Камалаян, Карабах на пути к бессмертию, Краснодар, 1994, Ավու մեր աչքերով, Երևան, 1994, Ս. Սողոմոնյան, Կոլցո, մաս I, II, III, Ստեփանակերտ, 1994-2000թթ., Բ. Բաղդասարյան, Դիմակայություն, հուշագրություններ, Երևան, 1998, В. Марутян, У войны долгий след (записи военврача), Ереван, 1996, Ա. Բունիարյան, Արյունոտ օրեր, Ստեփանակերտ, վավերագրություն, գիրք 1, Երևան, 2000, Ս. Սարգսյան, Մարտակերտ՝ չհայտարարված պատերազմի կիզակետ (փաստագրություն), Ստեփանակերտ, 1999, Գ. Ղարիբյան, Արտուրը: Արծի թռիչք էր նա, Երևան, 1999, Ա. Արշակյան, Սահ չիմացյալ՝ մահ, մահ իմացյալ՝ անմահություն, Երևան, 1993, Դ. Արքախանյան, Շ. Ակրոսյան, Արցախի համար գոհված դիակցիները, Երևան, 2000, Գ. Առուստամյան, Իմ սերը քեզ հետ է, ողբեր և նահատակներ, Երևան, 1998, Ս. Նանագուլյան, Արծիվները բարձունք են տենչում, գիրք Ա, Գ, Ե, Երևան, 1992-1993, Է. Նսայան, Բույլ նահատակաց, Երևան, 1996, Բ. Մուսայելյան, Զանուն Արցախի և հայրենի Սարտուհուն, Ստեփանակերտ, 1998, Վ. Առաքելյան, Գ. Ազիզյան, Նրանք փառքով անմահացան, Երևան, 1996, Ի. Աթայան, Ընդմիջտ մեզ հետ, Ստեփանակերտ, 1995, Վ. Սիրդոբյան, Սարգսաշեն, Ստեփանակերտ, 1997, Ս. Նանագուլյան, Շահեն, Երևան, 1993, Ռ. Սահակյան, Արծվապաշտ երկիր, Երևան, 2004, Վ. Բալայան, Ռ. Բալայան, Ա. Զարությունյան Զուլանաթյան սիրահանի, Ստեփանակերտ, 2002, Ռ. Պետրոսյան, Արցախ, պատերազմ, զինադադար, Երևան, 2001, Գ. Օհանջանյան, Ղարաբաղի ազատագրման պատերազմը, Երևան, 2000, Ա. Զարությունյան, Արցախյան պատերազմի սկիզբը և Շուշիի ազատագրումը, Երևան, 2000, Դ. Դեմոյան, Ա. Մելիկ-Մախնազարյան, Ходжажинское дело. Особая папка, Ереван, 2003, Դ. Դեմոյան, Карабахская драма: скрытые действия, Ереван, 2003:

³ В. Ступишин, Карабахский конфликт 1992-1994, Москва, 1998, Ա. Ավագյան, Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորումը և Զայառամանի ռազմավարական անվտանգությունը, Երևան, 1998, Զայառամանի ազատագրված տարածքը, կազմեց և խմբագրեց Ա. Ավագյանը, Երևան, 2006, Տ. Բալայան, Ղարաբաղյան հիմնահարցը և միջազգային դիվանագիտությունը (1991-1994թթ.), սեղմագիր, Երևան, 2002, Ղարաբաղյան և տարածաշրջանային մյուս զինված հակամարտությունները Անդրկովկասում և Ռուսաստանի Ղաջնությունը (1991-1994թթ.), սեղմագիր, Երևան, 2002, Զ. Դեմոյան, Ղարաբաղյան հակամարտությունը և թուրքական գործոնը, Երևան, 2002, А. Манасян, Карабахский конфликт и ракурсы правового подхода, Ереван, 1997, Ղարաբաղյան ազատամարտը հայոց քաղաքական գիտակցության հայելում, Երևան, 2003, Զ. Դեմոյան, Ղարաբաղյան հակամարտությունը և թուրքական գործոնը, Երևան, 2002, И. Мурадян, Политика США и проблемы безопасности региона Южного Кавказа, Ереван, 2000, Ю. Барсегов, Народ Нагорного Карабаха- субъект права на самоопределение, Москва, 1993, Ինքնորոշման իրավունքը ազգամիջյան պարբերների դիմկրթական լուծման հիմքն է, Երևան, 1990, Статус Нагорного Карабаха в политико-правовых документах и материалах, Ереван, 1995, Н. Оганесян, Карабахский конфликт. Ракурсы правового подхода, Ереван, 1997:

ԼՂՀ պետականության կայացման, նրա ներքին և արտաքին քաղաքականության, տնտեսական քաղաքականության, մշակութային զարգացման մասին ուսումնասիրությունն հասնատարաբ տակավախիվ են:

Վերջին շրջանում ԱրԴՀ դասախոսների, ասպիրանտների կողմից նպատակային գրականություն արձանագրության խաղաղ ստեղծագործ աշխատանքը ներկայացնելու համար կանգազրեմում և թերթերում հրատարակվել են թագավախիվ հոդվածները:

Այս շրջանի վերաբերյալ հետաքրքիր կյուրեր են պարունակում ԼՂՀ վիճակագրականության վարչության կողմից հրատարակված «Ժողովածուները»:

Բազմաբնույթ աղբյուրների հիման վրա Արցախի պատմությունը հնագույն շրջանից մինչև մեր օրերը ներկայացրել են Բ. Ուլուբաբյանը «Արցախի պատմություն» (Եր., 1991) և Բալայանը «Արցախի պատմություն, հնադարից մինչև մեր օրերը» (Եր., 2002):

Աղբյուրանկան պատմագրությունը նույնպես անդադարվել է Արցախի հին, միջին, նորագույն շրջանի պատմությանը առնչվող հիմնահարցերին:

Աղբյուրանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց (1920թ.) հետո պետականակարգավորվել է միայն վարվում էր պատմական հայկական շրջանների հայաթաղման, ամախամատմանակ յուրազգում, սեփականաշարիվում էր հայության դարերի ընթացքում տեղեկ մշակութային արժեքները:

Թե խորհրդային և թե հետխորհրդային շրջանի Աղբյուրանի ղեկավարությունը հորդորել էին իրենց գիտնականներին հիմնավորելու, որ ոչ միայն Լեռնային Ղարաբաղի աղբյուրանական, այլ Հայաստանի Հանրապետության ողջ տարածքը, այդ թվում նաև Արևելյան Այդ գործում առավել քանաղիք էր Աղբյուրանի Նախկին նախագահ Հնդրա Ալիևը²: Նույն թաղով այդ կեղծավորությունը շարունակում է ներկային նախագահ՝ որդի Ալիևը, որը 2009 ղեկավարներին Աղբյուրանի գիտությունների ակադեմիայում արտասանած ճառում հավաստիացրել է, որ պատրաստ է վճարել ամեն զին, անկախ գումարի չափից, եթե իրենց նրան «պատմաբաններ» ապագուցեն, որ Լեռնային Ղարաբաղի հայերը եկվոր են:

Խորհրդային իշխանության տարիներին ինչպես Արցախը, այնպես էլ խորհրդային Հայաստանից դուրս պատմական Հայաստանի որևէ տարածքի անգաղի, ներկայի քաղաքական տնտեսական, մշակութային կյանքի ուսումնասիրությունը հայ գիտնականների հասարակագրված գոտի է եղել:

Իրան հակառակ խորհրդային Աղբյուրանի «պատմաբաններ» օգտվելով կուսակցական և պետական ամենաբարձր ղեկավարության հովանավորությունից սկսելով կեղծել հայոց պատմությունը՝ այն հարմարեցնելով իրենց պետական շահերին: Դեռևս 1960-ական թվականներին Տիգրան Բուխարովի կողմից շրջանառության մեջ դրվեց այսպես կոչված աղվանական տեսությունը, որն էլ հետագայում առավել «զարգացվեց» նրա աշակերտների կողմից: Ըստ այդ «տեսության» կովկասյան Աղվանքի, ինչպես նաև Հայ Աղվանքի քնակիչները ներկայացվում էին որպես աղբյուրանցիների նախնիներ: Ինչե ալիքին բուն Աղվանքի տարածքի մեջ մտղին ոչ միայն ներկային Աղբյուրանը, այլև ներկային Հայաստանի Հանրապետության մեծ մասը և ԼՂՀ տարածքը ամբողջապես: Եվ պատահական չէ, որ հայկական հեղափոխությունից հետո Գանձաարը, Ամարաղ և այդպես շարունակ... համարվեցին աղվանական, հայ մշակույթի նշանավոր գործիչներ Մովսես Կաղանկատվազյան, Մխիթար Գոշին և մյուսներին աղվան աղբյուրանցի գործիչներ, իսկ խաչքարներն էլ անվանեցին խաչդաշեր: Ամենից զավելատմական արե է, որ այդ կոթողները իրենց համարելով, քայլ համոզված լինելով, որ դրանք իրենց հետ ոչ մի կապ չունեն, մանավանդ վերջին տարիներին անխնա ձեռով ոչնչացնում են:

² Լեռնային Ղարաբաղի մշակութային և հոգևոր ժառանգությունը, Երևան, 1998, Ա. Ղաբաղյան, Ս. Ղաբաղյան, Երևան 1992-2000թթ., հայերի վերադարձը ազատագրված քաղաք, Երևան, 2004, Կրթությունը, մշակույթը և ապրուստը Արցախում, Երևան, 2006, Գ. Դահրաժանյան, Ե. Սիմանյան, ԼՂՀ հարկային համակարգը, Երևան, 2003, Ս. Զակարյան, Դեռևս և նրա զարգացման հիմնական միտումները (ԼՂՀ նյութերը), Երևան, 2003, Ս. Սեյրումյան, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն, Երևան, 1999, Нагорно Карабахская Республика. Путь к возрождению, Степанакерт, 2001:

³ Տե՛ս «Бакински работни», 23.12.1997, 23.01.1998, 31.03.1998:

⁴ К. Алив, «Кавказская Албания» (Iв. до н.э. - Iв. н.э.), Баку, 1974, Ф. Мамедова, Политическая история и историческая география Кавказской Албании (IIIв. до н.э. - VIIIв. н.э.), Баку, 1986, Д. Ахундов, Архитектура древнего и средневекового Азербайджана, Баку, 1986, 3. Яхьялыский, Об этногенетическом непрерывности на почве Азербайджана, В книге «Вопросы истории Кавказской Албании», Баку, 1962, К. Алив, Племена древней Кавказской Албании (Iв. до н.э. - Iв. н.э.), «История Азербайджана» т. I, Баку, 1960.

Ադրբեյջանի «պատմաբանները» «աղվանական տնտեսությունը» ավելի հիմնավոր դարձնելու նպատակով երբեմն փորձում են ներկայիս ադրբեյջանցիներին համարել Արևելյան Անդրկովկասում ապրած հնագույն ժողովուրդների ժառանգները, նմանություններ փնտրելով իրենց լեզվի և ուրարտական լեզվի մեջ:

Այդ գործում էական հաջողություն չունենալով, այս անգամ ադրբեյջանցի «պատմաբանները» հայտարարում են, որ «հայերը Արցախ-Ղարաբաղում հայտնվել են միայն թուրքմենչայի պայմանագրի ստորագրումից հետո՝ XIX դարի սկզբներին, ըստ որի Արևելյան Հայաստանը միացվեց Ռուսաստանին»¹: Դեռ ավելին նրանք աշխարհին փորձում են ներկայացնել իրենց «մեծահոգության» մասին, որ հայերին իրենց հողի վրա բնակվելու վայր են տվել:

Արցախյան շարժման առաջին իսկ օրերից Ադրբեյջանի ազգայնամոլ շրջանները առավել սանձարձակ կերպով սկսեցին կեղծել պատմությունը: Մամանորինակ հողավճենքով, մեծագոյություններով հանդես եկան Դ.Գուլիևը, Մ. Իսմայիլովը, Ե. Տոկարժևսկին, Թ. Բոչարին, Է. Նամազովը, Ա. Դաշտամիրովը և ուրիշներ:

Ադրբեյջանի «պատմաբանները» Արցախյան շարժման հենց սկզբում հապճեպ հրատարակեցին «Из истории образования Нагорно Карабахской области Азербайджанской ССР, 1918-1925. документы и материалы», Баку, 1989 ժողովածուն:

Մամանորինակ մոտեցումները ոչ միայն չեն նպաստում հայ ադրբեյջանական հավամարտության լիցքաթափմանը, այլև այդ հարցը դարձնում են առավել անխուժելի:

Արցախի նոր և նորագույն շրջանի պատմության ուսումնասիրությունը արդիական է, այն նոր հնարավորություն կրնձեռնի հայագիտության զարգացման գործում:

Резюме

В советское время в историографии проблемы истории Аршаха рассматривались в разных аспектах. Это в основном исходило из политических соображений, присущих советской идеологии. В постсоветское время к вопросам национально-освободительного движения армянства Аршаха обращались не только армянские, но и зарубежные историки. И здесь также оценки носили не только разный характер, но, зачастую, и противоречили друг другу.

ԱրՊՀ պատմության ամբիոն

¹ И Алиев, Нагорный Карабах, Баку, 1989, Д. Ахундов, Архитектура древнего и средневекового Азербайджана, Баку, 1986, А. Мамедов, Некоторые аспекты современной этнической ситуации в Азербайджане. „Центральная Азия и Кавказ“, N5(6), 1999, Д. Ж. Гулиев, Под знаменем ленинской национальной политики, Баку, 1972, Ф. Шушинский, Шуша, Баку, 1968, Е. Токаржевский, Из истории иностранной войны в Азербайджане, Баку, 1957, М. Искендаров, Из истории за победу Советской власти, Баку, 1958.